

izvirno znanstveno delo

UDK 904:908(497.4 Ptuj)

prejeto: 24. 1. 2000

Iva Mikl Curk

dr., arheologinja, SI-1000 Ljubljana, Cimpermanova 5

Ptuj svetega Viktorina. Kako ga kaže urbanistično tkivo in tvarna kultura

IZVLEČEK

Najprej opišemo ostanke tistega mestnega tkiva rimskodobnega Ptuja, ki je zanj mogoče pri razpoložljivih načinih datiranja z gotovostjo domnevati, da je stalo ali bilo še zgrajeno v drugi polovici 3. stoletja n. št. Ker je rimskodobno stavbno tkivo na obeh bregovih Drava s svojim spreminjanjem toka močno spremenila, govorimo tudi o upravičeno domnevanih, a uničenih sledovih iz tega prostora. Spremembe v orientaciji stavbnih tlorisov v celih četrtih dopuščajo domnevati veliko spremembo, verjetno tudi dravskega toka, nekako po sredi 3. stoletja. Sicer se pa mesto Poetovio tega časa, tudi iz ostankov tvarne kulture, kaže kot večje provincijsko mesto, gospodarsko živahno, kulturno in duhovno razgibano.

SUMMARY

THE PTUJ OF ST. VIKTORIN. AS SEEN THROUGH URBAN MATTER AND MATERIAL CULTURE

First we describe the remains of that part of the town matter of the Roman period Ptuj for which we can with available manners of dating with certainty assume that it stood or was only built in the second half of the 3rd century A.D. As the river Drava with its changing current vividly changed the Roman period building matter on the both banks, we may speak of legitimately supposed but destroyed traces from this space. Changes in the orientation of the ground plans of the buildings in whole quarters allow to presume a major change, probably from the river Drava stream, approximately after the middle of the 3rd century. Otherwise the town of Poetovio of that time - as well through remains of material culture - presents itself as a larger provincial town, economically vivacious, culturally and spiritually agitated.

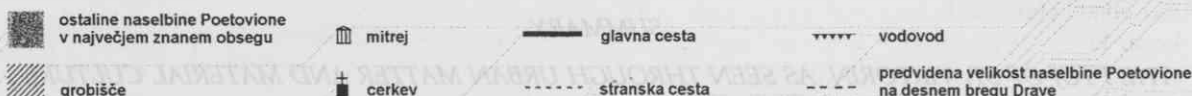
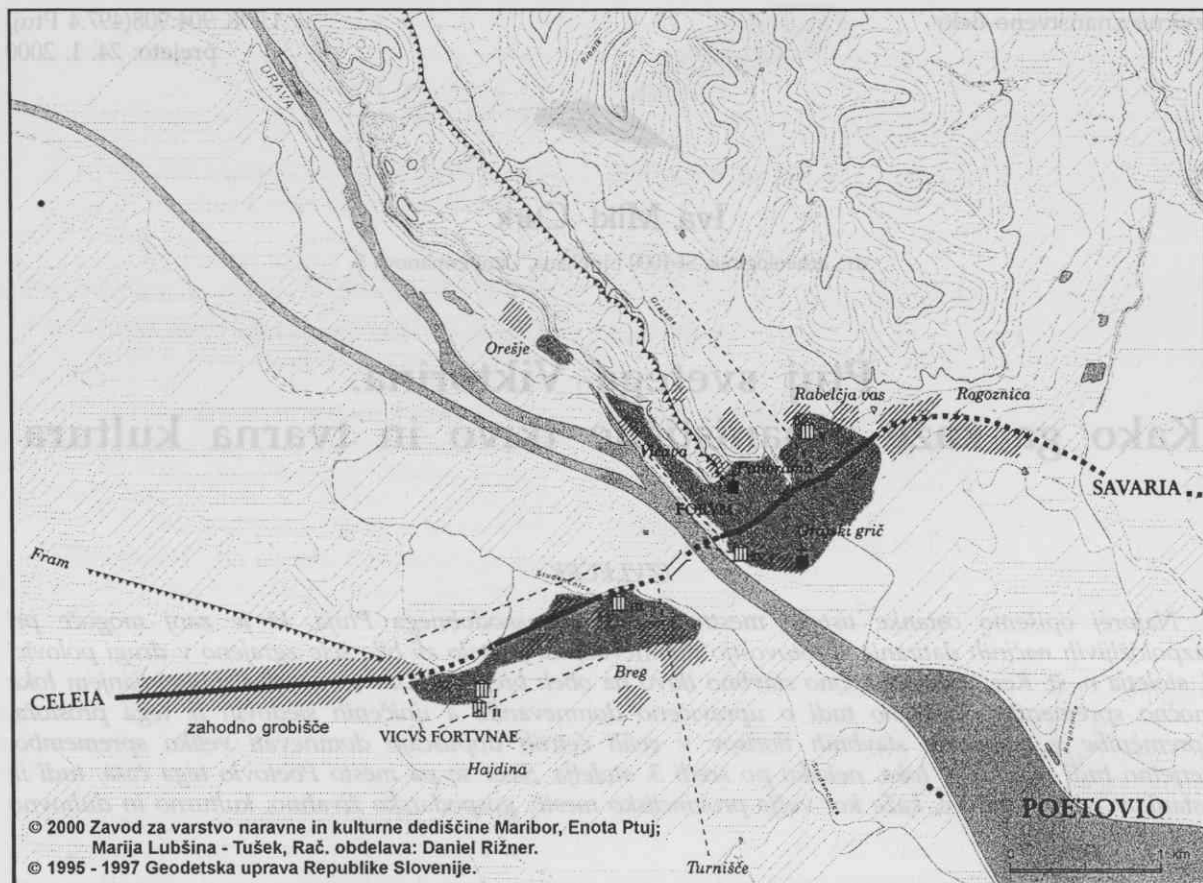
Ključne besede: tvarni ostanki, mesto, poplave, stavbno tkivo

Po sedemnajstih stoletjih je spregovoril¹ s svojo osebnostjo, v slovenščino prevedeno besedo tudi latinščine nevedščemu najstarejši pisec, ki zanj vemo, da je ustvarjal v naših krajih. Gre za Viktorina iz Poetovione,² cerkvenega očeta, razlagalca svetega pis-

ma, škofa in pričevalca za vero. Izid njegovih besedil je nov izziv tudi nam, ki se ukvarjamo s spoznavanjem tvarne zapuščine mesta, kjer je sv. Viktorin deloval. Iz velike časovne oddaljenosti se nam namreč s pisano besedo približa nekdo kot osebnost. Tega sicer ne poznamo v primeru vseh nešteto drugih rimskih prebivalcev naših krajev, katerih sence srečujemo v obliki tvarnih ostankov njihovega dela, prstnih odtisov na glini opeke in

¹ Viktorin Ptujski, Razlaga Razodetja in drugi spisi, ur. in prev. M. Špelič, Cerkevni očetje 9, Mohorjeva družba Celje 1999.

² R. Bratož, Viktorin iz Petovione in njegova doba, Živa antika 34, 1984, 119-125; Isti, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki, Ptujška župnijska cerkev sv. Jurija, Ptuj

Arheološki zemljevid največjega obsega rimske Poetovione

loncev, imen na napisih ali celo okostij. Mesto in njegovi prebivalci so vedno povezani med seboj z obojestranskim prepletom vplivov. Ko beremo posamezne svetnikove misli iz razlag Svetega pisma, posamezne nasvete kristjanom nasploh, a gotovo z njegovo občino pred očmi, se moramo tudi arheologi vprašati v kakšnem mestu je bilo to napisano, kakšno okolje se je torej - zanesljivo vsaj v času njegovega delovanja - dotikalo pisca. Morda moremo nekoliko razširiti poglede, ki nam jih je že ponudil zgodovinar.

Težave, ki jih ima sicer veda z datacijo svetnikovega življenja - ali gre za Dioklecianov čas ali za čas kake generacije prej - za nalogo, ki smo si jo danes zadali, ne igrajo pomembne vloge. Elementi stvarne kulture druge polovice tretjega in zgodnjega četrtega stoletja so namreč zvečinoma slabo ločljivi med seboj in oblikovne značilnosti stavbarstva prav tako. V materialnem svetu je nekaj desetletij kratka doba. V poznem tretjem stoletju so bili pri nas (razen novcev seveda) komaj še v rabi predmeti, katerih poreklo in starost

znano samo po oblikovnih značilnostih zelo precizno določiti. Iz Ptuja pa poznamo razmeroma dosti datiranih napisov iz druge polovice 3. stoletja. To dejstvo gre na rovaš sklopa tkim. drugega mitreja na Hajdini in tretjega mitreja na Bregu,³ pa tudi sicer sodi nekaj dobro datiranih napisov v 3. stoletje.⁴ Ti nam potem bistveno pomagajo pri datiranju in opredeljevanju nekaterih stavbnih sklopov, dobro tudi pomagajo, kot bomo videli, pri razumevanju delovanja mesta kot organizma v času, ki nas zanima. Nadalje nam statistični pregledi značilnosti predmetov vsakdanje rabe kažejo, da so se v še nekaterih arheoloških sklopih - mimo onih, ki jih napisi in novci povsem zanesljivo datirajo - v večji meri že izgubile dobro spoznane značilnosti starejših, antoninskih in severskih časov

³ Še vedno najpopolneje v V. Hoffiller - B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien I*, Zagreb - Beograd 1939 (AIJ).

⁴ Tudi po konzulih datiran napis - B. Saria, *Loca fornicata*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45 NV 5, 1969, 141-145.

(poznega 2. in zgodnjega 3. stol.), ni pa še znanih jasnih značilnosti zgodnjega 4. stoletja in časov konstantinske dinastije. Tako vidimo, da je znanih toliko datiranih arheoloških sklopov, da moremo dejansko marsikaj reči o tvorni podobi Ptuja iz poznega 3. in zgodnjega 4. stoletja. Seveda pa moramo upoštevati tudi prav odbrane starejše sklope, ki so mogli ob koncu 3. stoletja še opravljati svojo vlogo. Mesto kot živ organizem namreč v vsakem obdobju obdaja svoje prebivalce s tkivom, ki je raslo dalj ali celo dolgo časa, nikoli niso pomembne samo najnovejše sestavine.

Vemo, da je bila v poznem 3. stoletju polno pozidana, če začnemo opis na zahodu, terasa Spodnje Hajdine. Po Sarievem dopolnilu Šmidove interpretacije⁵ gre pri jedru *vicusa Fortunae* vse-kakor za javne stavbe, za stavbe, ki naj bi služile predvsem ilirski carini. Ta razlaga našo predstavo o tedanji Spodnji Hajdini močno izpopolnjuje, saj gre pri tem za ustanovo, katere vpliv je bil skozi 3. stoletje opazen. Relief objetih Jupitra in Herkula iz 2. mitreja⁶ sodi pa - kljub skromnim meram in neambicioznemu klesarjevemu delu - zaradi svojega motiva, pa tudi stila oblikovanja celo med redke spomenike izrazito iz časa prve tetrarhije (saj je bil Jupiter Dioklecianov, Herkul pa Maksimianov izbrani zaščitnik). Tudi ta kamen nam torej dokazuje da je bil mestni predel tedaj živ. Novejše raziskave⁷ zapisanemu ne nasprotujejo, med žal slabo objavljenim drobnim gradivom je tudi dokaj takega, ki so ga nas dobro datirane plasti drugje po mestu naučile šteti za ptujsko gradivo iz 3. stoletja.⁸ Na Zg. Bregu in okoli 3. mitreja nam več naselbinskih plasti prav tako nesporno potrjuje, da je bila ta mestna četrt živa. Nekaj krajših segmentov nosilnih zidov in krp tlakov v bližini 3. mitreja dovoljuje celo misliti na to, da so mogli večje insule, ki so združevale v pravokotnem tlorisu pokrite in odprte površine namenjene stanovanju in gospodarjenju obsežnejše naravne ali v interesu združene *familije* že zasnovati v tretjem stoletju ali celo prej. Novejša, v podrobnosti še neobjavljena dela,⁹ za stavbe bolj vzhodno in bolj

zahodno v tej mestni četrti, kar morem soditi, to domnevo še bolj potrjujejo. Detajlov oblike in namembnosti posameznih prostorov, pa tu ne poznamo. Kaže se nam jasneje šele za 4. stoletje.¹⁰

Na levem dravskem bregu so sledovi pozidave iz časa, ki nas zanima, malone na vsej Vičavi z ozemljem vojašnice vred, pa tudi na vznožju in nižjem delu temena Panorame.¹¹ Na prostoru starega dominikanskega samostana, zdaj muzeja, je sledi iz 3. in 4. stol. zaznal že Saria.¹² Najnovejša dela pa kažejo, da so stavbe iz tega časa stale na vsem terasasto oblikovanem predelu visokega dravskega brega ob zdaj muzejskih stavbah na Muzejskem trgu in prostoru tamošnjega parka med starim samostanom in tkim. Malim gradom - Prešernova 37. Posvetilni napisi in reliefi, najdeni v okolici in v zdajšnjem starem mestnem jedru, med drugim opozarjajo, da je verjetno na Gradu v istem času še delovalo svetišče Jupitra Depulsorja,¹³ na Muzejskem trgu pa še en mitrej, celo zanesljivo še v Dioklecianovem času.¹⁴

Stavbe z obrtnimi, zlasti opekarskimi in lončarskimi delavnicami so stale v poznem 3. in zgodnjem 4. stoletju tudi onstran Grajene, kjer so zdaj poslopja srednjih šol ter Dom upokojeincev, Zdravstveni dom in bolnišnica.¹⁵

Tako na kratko opisano območje mesta je veliko. Že bežen pogled na zemljevid arheoloških najdb pa opozori, da se v veliko območje zajeda od severa nenaravna praznina med Spodnjo Hajdino prek Toplic vse do Drave pod Vičavo in muzejem. Že dolgo vemo,¹⁶ da je moralo tudi to

tomaju na Hajdini, Ptujski zbornik 6, 1996, 199-228; M. Strmčnik Gulič, Skrb za izročilo preteklosti, Ptujski arheol. zbornik, 1993, 481-504.

- 10 I. Mikl (Curk), K topografiji rim. mestne četrti na Zg. Bregu, Arh. vest. 15-16, 1965, 259-282; Ista, Poetovio v pozni antiki, Arh. vest. 29, 1978, 405-411; I. Tušek, poročila Hajdina, Ptuj, Varstvo spomenikov 27, 1985, 246-247.
- 11 I. Tušek, poročila Ptuj, Varstvo spomenikov 26, 1984, 241-246.
- 12 B. Saria v Blatt Ptuj 38-39; tako so npr. datirane tudi nekatere faze fresk iz bližnjega stavbnega kompleksa L. Plesničar Gec, Antične freske v Sloveniji I, Katalogi in monografije 30, 1997, 1998, zv. 2. str. 324, 336, tudi 300, 306.
- 13 M. Šašel Kos, Iuppiter Depulsor - a Norican deity, Živa antika 45 (Sertum Gantarianum), 1995, 371-382.
- 14 I. Mikl (Curk), Poetovijski četrti mitrej, Ptujski zbornik 2, 1962, 212-218.
- 15 Poleg mnogih omemb v poročilih v Varstvu spomenikov o delu terena tudi I. Tušek, Skupina poznorimskih grobov B 2 v Rabeljčji vasi - zahod, Arh. vest. 48, 1997, 289-300; B. Jevremov, Novosti o obrtniških dejavnostih... 1970-1980, Ptujski zbornik 5, 1985, 419-430; M. Vomer Gojkovič, Lončarsko opekarska delavnica v obrtniški četrti na Ptuj, Ptujski arheološki zbornik 1993, 449-480.
- 16 S. Pahič, Uničujoča Drava, Ptujski zbornik 6, 1996, 131-156; J. Curk, Nekaj nerešenih problemov ptujske topografije, Kronika 1996.

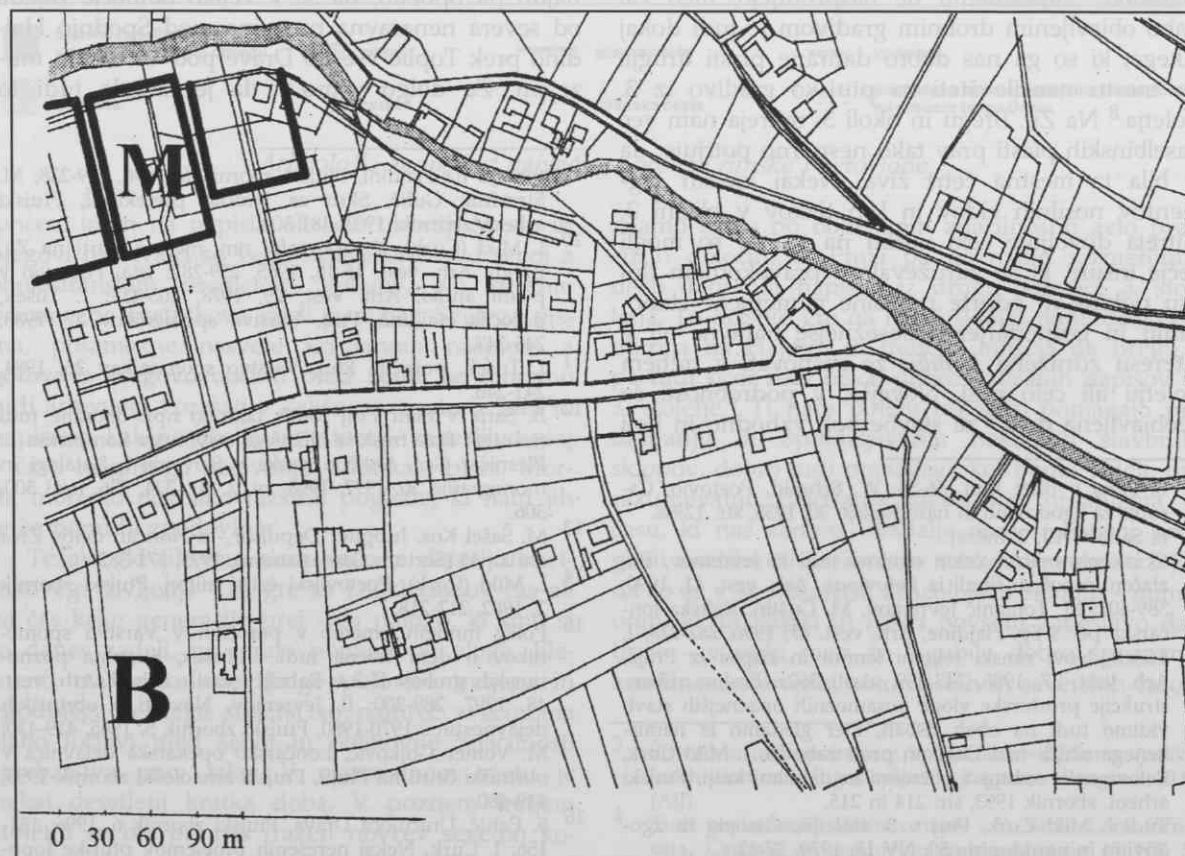
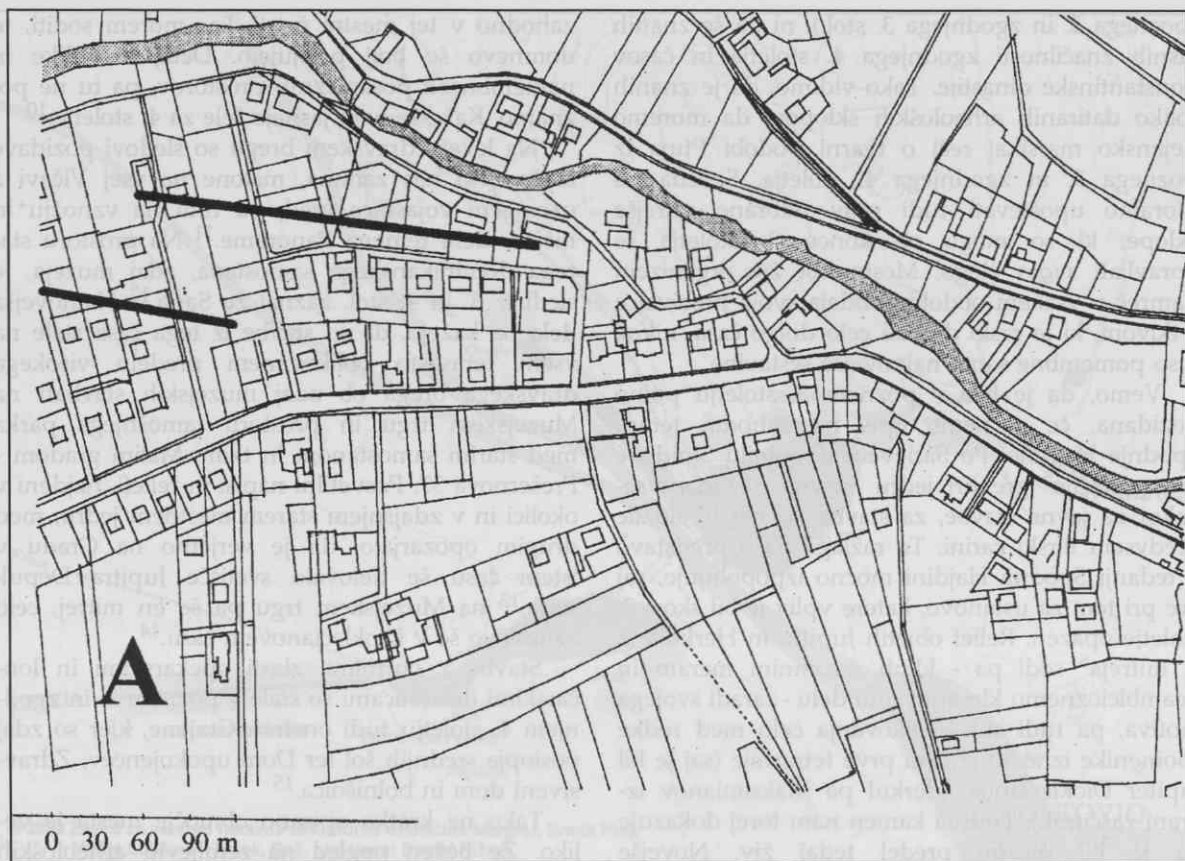
⁵ B. Saria v Blatt Ptuj, 56-58; W. Schmid, Poetovio, Časopis za zgodovino in narodopisje 30, 1935, str. 129ss.

⁶ B. Saria v AIJ, 2. mitrej.

⁷ O izkopavanjih v celoti okvirno tudi B. Jevremov, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione, Arh. vest. 41, 1990, 389-402; M. Tomanič Jevremov, M. Guštin, Keltska lončarska peč s Sp. Hajdine, Arh. vest. 47, 1996, 267-278; I. Tušek, Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja, Arh. vest. 37, 1986, 343-369, zlasti 362s. Poskus rekonstrukcije prostorske vloge posameznih opaznejših stavb vidimo tudi na obeh risbah, kjer gledamo iz namišljenega očišča nad Gradom proti zahodu, I. Mikl Curk, Petoviona v sožitju z bližnjimi in daljnimi kraji, Ptujski arheol. zbornik 1993, str. 214 in 215.

⁸ Tudi I. Mikl Curk, Ptuj v 3. stoletju, Časopis za zgodovino in narodopisje 50, NV 15, 1979, 37-42.

⁹ Izčrpeje I. Tušek, Arheol. zaščitna izkopavanja pri Koš-

Sl. 2. Poskus dopolnitve in razlage poškodovanih stavbnih sledov v okolici 3. mitreja M (vzhodni del pozidanega prostora na j. dravskem bregu s sl. 1)

A) zbirni kloaki iz 2. in zgodnjega 3. stoletja

B) obseg in usmeritev insul iz gradbene faze pribl. l. 260-340

C) obseg in usmeritev insul iz gradbene faze pribl. l. 350-360

dravsko poplavno zemljišče vsaj občasno nositi dele mesta, celo pomembne mestne dele, od katerih jih je vsaj nekaj igralo svojo izrazito vlogo tudi v 3. stoletju. Razsežnost mesta so večala še občestna grobišča, v katerih so skoro povsod na širnem prostoru med Zgornjo Hajdino na zahodu in Rogoznico na vzhodu, Orešjem, Krčevino in vzhodni Mestnega vrha na severu ter železniško postajo Hajdina na jugu, ugotovljeni tudi večji in manjši otoki iz poznega 3. stoletja. To pomeni, da so prebivalci morali zemljiško-pravno ali vsaj vsebinsko celotno veliko ozemlje z grobišči nekako šteti za celoto, za bolj ali manj povezan organizem.

Obseg uvršča Poetovio čisto mersko med srednjevelika provincialna mesta. Po merah je bil daleč od resničnih velemest iz časa poznega principata, bil pa je večji, tudi opazno večji od marsikaterega mesta po provincah. Po obsegu je zlasti izrazito presegal bližnje tvorbe po vzhodnoalpskem prostoru, tudi noriško glavno mesto Virunum, nekako meriti se je mogel s panonsko

Savario (Szombathely), po obsegu pa je zaostajal za Siscio (Sisak).

Slabše nam pa gre, ko želimo zanesljivo rekonstruirati notranjo strukturo, stavbne komplekse funkcij Viktorinovega mesta. Določene stavbne sklope je mesto, ki je odigralo v javnem življenju v poltretjem stoletju tako javno vlogo, kot jo je Poetovio, - sodeč po preverjenih zgodovinskih virih in podatkih od formalnopravne priključitve k imperiju dalje¹⁷ - pač preprosto moralo imeti. Na prvem mestu je tu zanesljivo forum in njegove najprej gospodarske potem pa vse bolj upravne, sodne in verske funkcije. Nekaj zgoraj omenjenih najdb, dejstvo, da so na levem, severnem dravskem bregu našli predvsem napise mestne samouprave ter cestna mreža in razmeščenost tistih četrti mesta, katerih stavbno podobo iz prvih dveh

¹⁷ Zbirno še vedno najboljše B. Saria s.v Poetovio v PWRE XXI suppl. 1951, str. 1167 ss; tudi J. Šašel, Začetki Poetovione in nekaj strani njene zgodovine, Kronika 28, 1980, 157-161.

stoletij moremo nekoliko razumeti, že dolgo narekujejo iskati glavni mestni forum na danes od Drave uničenem zemljišču blizu nespornega brodišča in mostu ob vznožju Gradu in Panorame.¹⁸ Več podatkov me slej ko prej navaja k domnevi, da je bil vsaj od Trajana dalje ta forum dokaj velikopotezno zasnovan, tudi v dveh nivojih in temu primerno arhitekturno opremljen, tudi s svetišči. Težko bi bilo namreč verjeti, da bi bil tkim. četrti mitrej edina kulturna stavba v širšem sklopu.

Nadalje bi bilo težko verjeti, da bi bilo v mestu s konca 3. stoletja stavbno izročilo vojaškega tabora 13. Gemine, ki je imela zimovališče še skoro do leta 100 v Ptuj, povsem izbrisano, kakor koli so mogle biti spremembe - to bomo kmalu videli - velike. Kot smo rekli, je danes še nekaj več verjetnosti, da moramo prostor tega tabora - in v 3. stoletje živ spomin nanj - videti na južnem, desnem dravskem bregu in pribrežnem prostoru, forumu nasproti. (Prim. tudi sl. 1, s tem, da pozidave na južnem dravskem bregu ne smemo videti omejene proti severu, kot je označeno.)

Omenili smo že sklop obsežnih stavb, zelo verjetno javne funkcije torej, ob manjšem trgu, recimo drugotnem forumu na Spodnji Hajdini. Po kronoloških podatkih, ki jih je posredoval Šmid, v muzejskem depoju shranjeno gradivo in novodobna izkopavanja, bi lahko trdili, da je tudi ta mestni predel dobil glavnino svoje danes znane stavbne podobe nekako v 3. stoletju ob dograditvi 2. mitreja. Ta predel je pa hkrati, kot smo tudi že omenili, izjemen med mestnimi četrtmi na Slovenskem. Vemo namreč, da se je imenoval po Fortuninem svetišču. Dasi ne vemo točno kdaj je bil prostorsko in tlorisno zasnovan tako velikopotezno, kot to dovoljuje sklepati tako epigrafski podatek kot razsežnost znanih delov tlorisov, se najbrž ne motimo preveč, če sklepamo da je bilo tudi to območje eno od urbanih strženov že spočetka, še v obdobju, ko so zakoličili zimski tabor.

Manj zanesljiva, a vendar zelo verjetna je razlaga rezidenčne četrti na Zg. Bregu. Stanovanjske velike insule z zelo ambiciozno oblikovanimi reprezentativnimi in z mozaiki tlakovanimi prostori,¹⁹ ki jih arheološko poznamo, so sicer iz 4. stoletja, a 3. mitrej nam dovoljuje domnevati, da je bila četrt že prej načrtovana v obliko velikih bivalnih enot, ki so se v vsakdanjiku gospodarsko sicer same oskrbovale, bile so pa predvsem jamstvo za delovanje osrednje državne oblasti v provinci, saj si zlahka mislimo, da je moral biti "gospodar" take

enote zakupnik tega ali onega segmenta iz državnega sistema ali visok uradnik, - zaradi napisov v 3. mitreju - tudi poveljnik vojaške enote, ki je operirala v mestu ali okolici. Sličen se zdi značaj stanovanjskih insul na Vičavi in Panorami, dasi so nam arheološko za zdaj manj poznane.

Kake prave strateške stavbe, stražnice, trdnjave ali sličnega pa zanesljivo ne poznamo, dasi avtorji stavijo sledove tovrstnih objektov z Gradu in Panorame tudi že v 3. stoletje.²⁰ Mislim vendar, da moramo upoštevati, da se je strategija tedaj šele počasi spreminjala, da je bila vojska v mestu predvsem stacionirana in torej lahko tudi naseljena na več krajih, prave utrdbene naprave za stalno nevarnost iz vedno iste smeri so pa v času, ki nas danes posebej zanima, začele postajati potrebne šele postopno. (Tudi kar vemo kronološkega o *claustra alpium iuliarum*, sistemu kraških zapor²¹ bi nas navajalo na to misel.) Vsekakor pa mnogi elementi v tvorni kulturi, saj se denimo elementi vojaške in civilne noše vse bolj prepletajo, razlagajo, kako je ob prehodu proti Dioklecianovem dominatu, torej spet v 3. stoletju, vojaško življenje igralo vse pomembnejšo vlogo v predstavah ljudi.²²

Razmeroma dobro poznamo gospodarske delavnice z manj ambicioznimi stanovanjskimi pritklinami zlasti po vzhodnem delu mesta in robnih parcelah drugje. In te delavnice, dasi so med njimi v večini opekarske in lončarske,²³ dokazujejo, da je bilo mesto gospodarsko zelo živahno. Taka je bila sodeč po najdenih dobrinah tudi trgovina.²⁴ V mestu opisanih značilnosti je bilo torej mogoče tudi obogateti, dasiravno je postalo gospodarsko življenje ob prehodu iz principata v dominat po rimski državi vse bolj togo in nadzirano.

²⁰ B. Jevremov, M. Tomanič Jevremov, S. Ciglenečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, Arh. vest. 44, 1993, 223-233.

²¹ Šašel in sod. *Claustra alpium iuliarum I* Fontes, Katalogi in monografije 5, Narodni muzej Ljubljana, 1971.

²² Tudi I. Mikl Curk, Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih, Zgodovinski časopis 51, 1997, 445-482.

²³ Poleg del v op. 9 in 15 posebej še Z. Šubic, Kompleks rimskih opekarskih peči, Arh. vestnik 19, 1968, 455-472; Ista, Nov prispevek k poznavanju suburbanih predelov Poetovia, Ptujski zbornik - Poetovio 69 - Ptuj, Maribor 1969, 37-49; J. Istenič, Poetovio, zahodna grobišča, Katalogi in monografije (v tisku) tudi vrednoti krajevno produkcijo.

²⁴ Povzetek vedenja tudi I. Mikl Curk, Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih, Zgodovinski časopis 51, 1997, 445-482; nekatere vrste stekla tega časa - Z. Šubic, Tipološki in kronološki pregled stekla v Poetovion, Arh. vest 25, 1974, 39-61 - pričajo tudi o uvozu dragih dišav itd; splošno pa I. Mikl Curk, Peto-viona v sožitju z bližnjimi in daljnimi kraji, Ptujski arheološki zbornik 1993, 205-218.

¹⁸ Podrobneje I. Mikl Curk, I. Tušek, O središču Poetovione, Arh. vest. 36, 1985, 285-313.

¹⁹ I. Mikl Curk, Poskus rekonstrukcije rimske stavbe na Zg. Bregu, Varstvo spomenikov 11, 1966, 5-9; o novejših posegih, ki dokazujejo insulno mrežo tudi I. Tušek, poročila Ptuj, Varstvo spomenikov 27, 1985, 241-245.

Po tlorisih se nam pa vendarle zdi, da znamo še vedno slabo locirati skromnejše stanovanjske sklope, mogoče cele četrti. Ti so pač morali nuditi streho večini prebivalstva in število tega v 3. stoletju, če naj je mesto v opisanem obsegu funkcioniralo, ni moglo biti prav majhno, dasiravno se je, sodeč po znanih grobiščih in grobovih, sicer v primeri s prejšnjimi stoletji nekoliko skrčilo. Seveda pa zelo malo vemo tudi o tem, koliko mestnega prostora so sploh mogla zase zahtevati domovanja najbolj podrejenega mestnega prebivalstva. Morda so se morala po vselej znanem obrazcu stisniti ob zunanje zidove načrtno oblikovanih celot in jih arheološko zaznavamo slabo, tudi kot "gospodarska poslopja", "lope" ali le kot "plasti odpadkov".

Gotovo so nastale v opisanem stavbnem tkivu nekako v 3. stoletju velike spremembe. Del nejasnosti v interpretaciji značaja v posameznih mestnih četrtih gre morda celo na rovaš teh sprememb. Arheološki sledovi namreč nesporno dokazujejo, da so najverjetneje v 70-tih letih 3. stoletja stavbne sklope na južnem dravskem bregu, na sedanjem Zg. Bregu, preorientirali za cca 30 stopinj. V istem času nekako so na istem območju, kot se je izkazalo, ko smo povezali zapažanja z več starih in novih izkopavanj ter slučajnih posegov,²⁵ prekopali in tako odstranili dva vzporedna dolga in globoka objekta, ki so bili z njima vselej povezani kanali za odvodnjavanje stavb. Tak objekt je mogel biti le zidana zbiralna kloaka, ki se je iz določenega razloga tako pokvarila, da so odpadne vode začele zastajati na površini. Po našem mnenju se je moglo kaj takega zgoditi le ob velikih spremembah na naravnih vodah in zemljišču celega območja. Vzrok je mogla biti večja naravna katastrofa. Ob tem seve pomislimo na tudi v ta čas datirane posledice povodnji v Celeji in na uničenje nekropole v Šempetru v Savinjski dolini. Tudi v najnovjšem času izkopani stavbni sledovi in v njihove ruševine vkopani grobovi iz 4. stoletja v Muzejskem parku in na zahodnem koncu Prešernove ulice pod Gradom dokazujejo opazne spremembe stavbnega tkiva. Za take spremembe, menim, vsekakor ni dovolj npr. požar večjih ali manjših razsežnosti (dasi je bilo možnosti zanj v dogajanju okoli mesta v letih, ki o njih govorimo, tudi nekaj, bile so pa seve tudi številne v vsakdanjku vsakega naselja). Spremembe v parcelaciji in namembnostih stavbnih parcel bi si še vedno najlaže razlagala z naravno nesrečo večjega obsega, denimo s potresom in povodnijo, in temu vsemu je mogla slediti tudi znana večja sprememba dravskega toka. A sledovi bogatih stavb iz zgodnjega 4. stoletja kažejo, kako hitro si je mesto

spet opomoglo. (Dogajanje ponazarja sl. 2A-C. 3. mitrej M s te slike je na vzhodu mestnega tkiva na j. dravskem bregu na sl. 1. Vidimo, da so stavbe na območju ponovno preusmerili tudi v 2. pol. 4. stol., a to dejstvo je za naš sestavek brez pomena).

Ob pripovedi o stavbnem tkivu v Viktorinovem mestu se seveda nehote sprašujemo, ali bi mogli kako sled povezati z njim, z njegovim krščanskim občestvom, ali v poznejšem gradbenem tkivu celo slutiti kak kraj čaščenja njegovega spomina. Pri nekaterih arheologih prejšnje generacije smo namreč zasledili tudi previdna tipanja v tej smeri. Arheološki tvorni viri pa so vendar na splošno mnogo premalo izpovedni, da bi nam - razen v kar neverjetno izjemnih okoliščinah - mogli razkriti celo posameznega stanovalca nekega bivalnega sklopa. Pa tudi sledovi sedeža ali knjižnice krščanske občine, ki ji je načeloval škof sv. Viktorin, v drugi polovici ali ob koncu 3. stoletja v stavbni podobi še niso mogli odstopati od drugih bivalnih stavb: šlo je vendarle za ilegalno ali vsaj pollegalno združbo. Nesporni materialni sledovi krščanstva so v naših krajih in tudi v Poetovionu mlajši vsaj celo generacijo, še raje pa kar več kot sto let in so iz časa, ko je dobilo krščanstvo že vodilno vlogo med verstvi.²⁶ Zato sledov Viktorinovega bivanja ali delovanja v tem ali onem mestnem predelu pač ne gre pričakovati. Več možnosti je kdaj izvedeti še, ali so na kakem mestu v teh mlajših krščanskih svetiščih morda častili spomin svetega škofa. Ne bi bilo tudi nemogoče misliti, da je npr. njegov grob vplival na izbiro lokacije za cerkev, zgrajeno v 4. stoletju, ko je krščanstvo dobilo pravico javnosti. Tako cerkev pri sedanjih proštijijski cerkvi sv. Jurija kot ona na Panorami sta namreč zgrajeni na zemljišču, kjer so že dolgo pokopavali. Toda za zdaj tudi o tem ne moremo ničesar reči. Grški napis s Panorame, ki je najditelju dal razmišljati v to smer, je sicer zdaj drugače datiran in razložen,²⁷ a lokacija starokrščanske cerkve na Panorami je arheološko jasno dokazana in ni le domnevna, kot je bila pred desetletji.

Mesto, še prav posebej njegova svetišča in grobišča, so nadalje, kot nam pričajo zlasti ohranjeni kamniti členi, krasila številna likovna dela, sicer zelo različne ustvarjalne in izpovedne moči, vsekakor pa z bogato pripovedno in simbolno vsebino.²⁸ Razmeroma majhna je sicer zapuščina tega gradiva iz časa, ki nas danes zanima, a za-

²⁵ Podrobneje članek iz opombe 8 in I. Mikl Curk, poročila Ptuj, Varstvo spom. 21, 1977, 252-254.

²⁶ R. Bratož, Poetovio kot sedež škofije v antiki, gl. op. 3; I. Mikl Curk, Poetovio v pozni antiki, gl. op. 10; I. Tušek, poročila Ptuj, Varstvo spomenikov 26, gl. op. 11.

²⁷ M. Šašel Kos, Fragment einer widersprüchlich interpretierter griechischer Inschrift aus Poetovio, *Linguistica* 20, 11-20.

²⁸ O bogati vsebini likovnih del zdaj posebej J. Kastelic, Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini, Ljubljana 1998.

nesljivo je še stalo - in bilo na ogled - mnogo starejših izdelkov. Že dolgo vemo, da so v mestu še v drugi polovici 3. stoletja gradili oziroma obnavljali mitreje in častili še druga boštva.²⁹ Manj sicer izvemo iz tvarne kulture in še manj iz stavbnih sledov o epigrafsko izpričani etnični pisanosti prebivalstva. A tudi nanjo moramo misliti. Vse naštetu skupaj je namreč moralo ustvarjati dokaj razgibano duhovno sceno. Kljub ekskluzivnosti nekaterih verskih skupnosti in s časom rastoči togosti družbenih okvirov, si vendar težko predstavljamo, da npr. pogled na reliefe "Orfejevega" spomenika ne bi nikoli mogel izzvati vedoželjnosti celo pri posameznem mimoidočem neukem težaku. Povprašal je po pomenu in zelo verjetno mu je kdo tudi odgovoril... Koliko bolj je moral vsebino poznati razmišljajoči član Viktorinovega verskega občestva.

Pridatki v grobovih, tudi luksuzni predmeti, pa morejo med drugim dokazovati razslojenost gospodarskih in premoženjskih možnosti in s tem razslojenost prebivalstva.³⁰

Tako daleč si danes upam na osnovi stvarnih sledov Viktorinovega mesta. Ko berem to ali ono stavčno zvezo v njegovem ohranjenem pisanju, se mi večkrat zazdi, da čutim podtöne, da so nekatere besede zapisane prav tako kot so, ker so nastale v Poetovionii. Moji raziskovalni viri mi pa seve ne dopuščajo sklepati, ali imam prav.

VIRI

Viktorin Ptujski, ed. M. Špelič, Razlaga Razodetja in drugi spisi, Cerkveni očetje 9, Celje 1999
Terensko delo, dokumentirano v več sto enot obsegajoči terenski dokumentaciji v Zgodovinskem arhivu Ptuj - komplet Muzejskega društva, v Pokrajinskem muzeju Ptuj, v Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Mariboru, v Upravi R Slovenije za varstvo kulturne dediščine - arheologija, geslo Ptuj), v Deželnem muzeju Joanneum v Gradcu

LITERATURA (ZBIRNO)

Emeršič J. 1985, Gradivo za bibliografijo Ptuja in okolice, Ptuj, zlasti 54-62
Horvat J. 1999, Roman provincial archaeology in Slovenia following 1965: settlements and small finds, 215-257, zlasti 222-224 in bibliografija
Lamut B. ed. 1993, Ptujski arheološki zbornik, Ptuj, posebej reprodukciji načrtov na str. 342, 346
Saria B. 1936 in 1938 v Klemenc J., Saria B. Archaeologische Karte von Jugoslavien, Beograd - Zagreb, 1936 Blatt Ptuj, 1938 Blatt Rogatec
Saria B. 1951, Poetovio v PWRE suppl. 21, 1167 ss.
Vomer Gojkovič M., Kolar N. 1993, Archaeologia Poetoviensis, Ptuj

ZUSAMMENFASSUNG

Poetovio zur Zeit des hl. Viktorin anhand von Stadtstruktur und materieller Kultur

Die Spuren von urbanem Gewebe sowie die Kleifunde des großen archäologischen Gebietes in Ptuj sollen die Stadt, in welcher Viktorinus von Poetovio gewirkt hat, darstellen. Seine Lebens- und Wirkungszeit ist noch immer nicht einwandfrei datiert, die lange geltende Angabe, sein Leben soll in die letzten Jahrzehnte des 3. Jhdts. fallen, da er unter Diokletian das Martyrium erlitten sollte, wird in der neueren Zeit auch um einige Jahrzehnte älter gestellt. Doch ergibt sich dieser Unterschied für unser Thema als belanglos, das Stadtgewebe konnte sich durch einige Jahrzehnte nicht so stark geändert haben, und dazu besitzen wir kaum materielle Quellen zu einer solch feiner Datierung. Neben Münzen gibt es zwar in Ptuj sogar eine

²⁹ O mitrejah najnovejši povzetek v referatu M. Vomer Gojkovič na simpoziju Poetovio v rimski državi - Ptuj 1999; sicer še vedno o največ zbranega o posvetilih B. Saria v AIJ in M. Abramič, Poetovio, Ptuj - Wien 1925.

³⁰ Tako pridatki iz dragih kovin iz 3.- 4. stol. - I. Tušek, Zlati nakitni predmeti v rim. grobovih na Ptuj, Ptujski zbornik 5, 1985, 405-417, zlasti grobovi Rabeljčja vas Z 1981-5, 37, 1982-41, Dom upok. 1 - ali v sarkofagu - Z. Šubic, La necropole romaine a Poetovio, Inventaria archaeologica Y 129 - Y 138, 1972.

beachtliche Reihe gut datierter Inschriften aus dem späten 3. Jhdt. und einige mit diesen verbundene archäologische Einheiten. Kleinfunde mit solchen Charakteristiken, daß sie von selbst die Feindatierung ins späte oder ausgehende 3. Jhdt. erlauben würden, gibt es nämlich kaum. Es gibt aber einige Eigenschaften, welche so in den münz- und inschriftendatierten Einheiten, wie in weiteren archäologischen Schichten, wo sich die typischen Darsteller der Antoninen- und Severerzeit schon sehr verloren haben, die der konstantinischer Periode aber noch nicht aufgekommen sind, vorkommen. Auch diese müssen zur Hilfe genommen werden um das Bild vom Stadtgewebe rekonstruieren zu können.

Mittels der auf die besprochene Art datierter Fundkomplexe sieht man das Stadtgewebe von ausgehendem 3. Jhdt. als genug ausgedehnt (Abb. 1, wo als Tempeln nur die Mithraeen angegeben sind), dem größtem Umfange des Ausbaues der römischen Stadt Poetovio kaum nachstehend. Man kann kaum Stadtteile finden, in welchen man einige Grundrisse als von nicht mehr oder als noch nicht bestehenden Gebäuden deuten dürfte. Allerdings weist die archäologische Karte der Stadt die unnatürliche Leere im Raum zwischen Sp. Hajdina und Vičava auf. Diese geht auf die Veränderung des Draulaufes zurück. Hier hat der Fluß auch welche, im 3. Jhdt. sicher funktionierende, wichtige Teile des Stadtorganismus (die Brücke, die unteren Teile vom Forum, die umgebauten Gebäude vom Legionslager des 1. Jhdts.) zerstört (Anm. 16, 18). Geradeso findet man im ausgedehnten Gelände, auf welchen sich die Gräberfelder der Römerzeit ausgebreitet haben, fast überall auch vereinzelt oder in Gruppen Gräber des 3. Jhdts. Die Bewohner der Stadt haben also auch die großen Gräberfelder als ein innerlich verbundenes Organismus betrachtet.

Mit den Deutungen der Rolle der datierten Bauspuren steht es allerdings schlechter. Jedoch kann man (Plan) mit genug Sicherheit für das 3. Jhdt. das Komplex in Sp. Hajdina als jedenfalls um einen kleineren Markt gereichte Verwaltungs- und Lagergebäude des illyrischen Zolles (Anm.) mit einer Gruppe von Heiligtümern (zwei Mithraeen, vielleicht noch Fortuna, Vulcanus) bezeichnen. An der niederen Terrasse in Zg. Breg befand sich jedenfalls schon damals eine Reihe von umfangreicheren Wohn- und Wirtschaftseinheiten, in welchen sich auch ein Teil der Verwaltungsrolle der kaiserlichen Macht abgespielt hat (im 3. Mithraeum sind die Widmungen von Staboffizieren gestiftet). Um das heutige Museum nimmt man Spuren der oberen Forumterrasse ev. mit dem zentralen Tempel zusammen an. Am Schlossberg stand jedenfalls noch der Iuppiter Depulsor Tempel in Gebrauch,

dagegen ist die Autorin (die Autoren der Anm. 20 anders) nicht der Meinung, daß man die Spuren der ergrabenen Wehrbauten schon ins 3. Jhdt. stellen soll. Im Osten (Rabeljčja vas) gab es ausgedehnte Werkstättergebiete (Anm. 23).

Doch als Bedeutendste für die bearbeitete Zeit scheint die Tatsache zu sein, daß man am Südufer der Drau eine Umorientierung der Gebäudeliniem nach die Mitte des 3. Jhdts. festgestellt hat (Anm. 10, 19). Diese Umorientierung dürfte auch den unnatürlichen Gebäudegrundriss im Dreieck der alten archäologischen Planzeichnungen erklären; die Grabungen der Zeit vor dem 1. Weltkrieg waren nicht im Stande gewesen, die Bauphasen untereinander zu trennen, da man vorwiegend nur nach den Mauern gegraben hat. Bei den Grabungen 1963 und 1975 konnte man auch an mehreren Stellen das Ausheben einer großen Vertiefung feststellen, welche ungefähr in die 70er Jahre des 3. Jhdts. fällt. Mit alten Angaben verglichen und in Pläne eingetragen, erweist sie sich als zwei parallele, sehr regelmäßige, gegen Westen sich vertiefende gerade Linien, welche sich immer mit Abwasserkanälen der Häuser in Verbindung befanden. Die Autorin hat schon mehrmals die Annahme geäußert, es handle sich dabei um die Spuren zweier parallelen Sammelkloaken, welche die Insulenreihe im östlichen Teil des Baugewebes am heutigen Zg. Breg umgerahmt haben, und die man wegen eines großen Schadens, der auch an der Oberfläche Schaden errichtete, das Zurückfließen der Abwässer etwa, entfernt hat. Sie kann dieses Unternehmen, zusammen mit der darauf folgenden Umorientierung nur mit den Zerstörungen einer Naturkatastrophe erklären, welche als Folge auch, als ein plötzliches Geschehen, das bekannte Verlegen des Draulaufes in die bis Hajdina reichende Schleife haben könnte. Rechnet man zu den Spuren von diesem Geschehen auch das teilweise neuestens bezugte Auflösen einiger Häuserblocks unter dem Schlossberg (da die an derselbem Gelände begrabene Gräber in das ausgehende 3. und ins ganze 4. Jhdt. gehören), würde man denken, daß die Wasserkatastrophe von einem Erdbeben vorangegangen war. Es ist aber bezeichnend, daß man die (umorientierten) Insulen am Südufer mit großem Aufwand schon zu Beginn des 4. Jhdts. wiederaufgebaut hat. Die Stadt war also ein kräftiges Organismus gewesen. (Abb. 2 gibt ein Wiederherstellungs- und Deutungsversuch der vorhandenen Bauspuren in der Umgebung von 3. Mithraeum M - im Ostteil des Gebietes am Südufer der Drau der Abb. 1 sich befindend. A) gibt die Lage der Spuren beider Sammelkloaken des 2.-3. Jhdts. wieder, B) den Umfang und die Orientierung der Insulen der Zeit cca 260-340 und C) der Insulen der Zeit 350-360, welche nochmals, aber fuer

unseren Aufsatz schon belanglos umorientiert waren.)

Im Zusammenhang mit der Gebäudestruktur wird natürlich auch die Frage aufgeworfen, inwiefern dürfte man welche Spuren noch enger mit dem hlg. Viktorinus verbinden. Die Natur der archäologischen Funde erlaubt sowas nicht. Durch die Tatsache, daß sich das Leben der Christengemeinde in der vor- und diokletianischer Zeit nicht- oder nur halblegal abgespielt hat, wird uns jedenfalls auch das Gebäude, wo sich der Sitz dieser Gemeinde befand, verschwiegen bleiben. Vielleicht dürfte man von einem äußerst unglaublichen Ausnahmefall erwarten, daß man in der Zukunft erfahren wird können, ob nicht ev. das Lozieren welcher von den zweifelsohne festgestellten frühchristlichen Kirchen aus dem ausgehenden 4. Jhdt. mit der Tradition vom Grabe des Heiligen verbunden sein könnte. So einem Ge-

danken ist man vor Zeit schon nachgegangen, jedoch wird die entsprechende griechische Inschrift jetzt anders datiert und interpretiert (Anm. 27). Die Tatsache, daß sich die Spuren von beiden Kirchen am rechten Draufer im Gelände der Gräberfelder befinden, bleibt aber - durch Funde bewiesen - erhalten.

Die Stadt wird zuletzt auch mittels der Kleinfunde und mittels der Spuren des geistigen Lebens (archäologisch vorwiegend durch Bildwerke in Stein bezeugt) als ein reges, kräftiges Organismus, mit einer auch nach finanzieller Kraft gegliederten Bevölkerung (Anm. 30), dargestellt. Es wäre also durchaus möglich, daß manche Gedanken aus dem erhaltenen Werk von hlg. Viktorinus, so aufgeschrieben wie man sie lesen kann, unter dem Einfluß des Lebens in Poetovio gewesen sind. Leider besitzen wir keine Quellen, welche dies bejahen könnten.